

ЕТИЧКА КАРАКТЕРИЗАЦИЈА И СТЕРЕОТИПИ У БАСНАМА ДОСИТЕЈА ОБРАДОВИЋА

Апстракт: У раду се на примеру басни Доситеја Обрадовића показује како се ствара етичка карактеризација и који све звери-карактери постоје. Рад на својеврстан начин даје и експлицитне примере стереотипа који се везују за одређене животиње.

Кључне речи: Доситеј Обрадовић, басне, етичка карактеризација, стереотипи, дијалогизација.

БАСНА КАО ЕЛИПТИЧНО-АЛЕГОРИЈСКА ВРСТА И ДОСИТЕЈЕВА СКЛОНОСТ ПРЕМА БАСНАМА

Басна је књижевна врста изузетно стара по постанку и представља врло интересантну епску форму. Наша књижевност није нарочито богата баснама и оне се ту могу наћи како у делу прича о животињама, тако и у епизодама лирских и епских текстова. Структурна обележја басне нису се мењала од самог њеног постанка. А њен постанак, да се подсетимо, по мишљењу многих и наших и страних научника, везује се за Индију. Из Индије је дошла до Грчке, а потом је прешла многе границе света и постала саставни део књижевности многих европских и светских народа.¹

Басна је алегорично-сатирична прича о животињама и њена структурна обележја готово да су иста још од Езопа:

- најчешћи ликови су животиње, које персонификовано говоре о човеку – човек је главни подтекст, а животиње су актери који асоцирају на људске етичке и социјалне норме;
- карактерише је фабулативни ток и директно или индиректно дата наравоученија – идеја приче је углавном симболична, а реализам без фантастике треба да наведе читаоца да сам извуче поуку;

¹ У Индији је око 200 године пре нове ере настала *Панчаџанија*, збирка индијских „живинских басана“ како су је називали старији проучаваоци. Она се састоји од пет томова приповедака, у којима су главни јунаци животиње. Са санскрита су ове приповетке преведене на староперсијски у VI веку, затим у VIII веку на арапски под насловом *Каила и Димна*, а крајем IX века на грчки језик. Одатле су дошле и до српске средњовековне књижевности и популарног дела *Стефанић и Ихнилай*.

- то је кратка, једноепизодна или двоепизодна прича испричана јасним и језгровитим језиком;
- има нека обележја драме: композицију, сукоб два начела, дијалошку форму, сликовиту сценичност.

У нашој и светској литератури нема много писаца басни. У грчкој књижевности је чувен Езоп, потом у римској Федар, затим Баријери и Ромул, у немачкој књижевности познати баснописац је Лесинг, у француској Ла Фонтен, а у руској Крилов. У нашој књижевности басна јесте популарна епска форма, али нема много писаца. Углавном су њени писци заправо преводиоци, а најпознатији је свакако Доситеј Обрадовић.

Познато је да Доситеј није писао оригиналне басне, већ их је слободно преводио, прерађивао, давао аутентична наравоученија. Басне је нарочито волео и у *Похвали басни* је певао:

Ја к Платону и Тулију не подижем главу,
Нег у басни Езоповој иштем моју славу...

Доситеј није никада ни претендовао на неку оригиналност, па су и његове басне заправо преводи и прераде. Он то и не крије. У *Предисловију о баснах* Доситеј уз друге појединости наводи и изворе које је користио, па помиње Езопа, Ла Фонтена и Лесинга. Додуше, латинске баснописце – Федра и друге које је преводио уопште не помиње, вероватно јер је за њихове басне сматрао да су езоповске.²

Сви народи на свету имали су, и до данас имаду, у великом почтенију морална поученија која се дају у баснам. Езоп, изобретатељ и отац баснах, посветио је своје лидијском цару; Лафонтен своје краљевском принцу. Платон у својој Републици претпочтео је Езопове басне самим Омировим списанијем. Сократ божествени, на смрт осуђен будући, у тамници с овима се је забављао на стихе њих постављајући. Лесинг, уже просвештенија Германији велики просветитељ, својима прекрасним баснама својему је роду велику заслугу показао. (Доситеј, 1961: 407)

Доситеј је у садржину басни не тако ретко уносио описне детаље и краће дијалоге, па је тако разбијао лапидарност езоповске басне и стварао басне у форми кратких, једноепизодних приповедних модела. Посебан ауторски печат Доситејеве басне добијају са морално-филозофским тумачењем као и са специфичним језиком. И поред тога, басна је у суштини остајала непромењена. Њена структура се темељила као и увек на три основна елемента: алегоричној форми, животињама као главним актерима и неизоставном наравоученију.

² Доситеј је још док је био у манастиру Хопово, имао прилику да се да се упозна са Езоповим баснама и то у Зборнику архимандрита ковиљског Спиридона, у коме се налазило тридесет шест преведених Езопових басни уз опис Езоповог живота. Потом, док је боравио у Смирни, био је у могућности да још ближе упозна књижевно дело овог писца и то на изворном језику. Тако се већ у *Ижцима* може запазити да је располагао великим бројем басни и да се њима уз анегдоте и класичне сентенце већ обилато користио.

ЗВЕРИ-КАРАКТЕРИ ИЛИ СТЕРЕОТИПИ О ЖИВОТИЊАМА

У баснама треба посебно истаћи две важне димензије: односе у природи и звери-карактере. И једно и друго остварено је врхунском имагинацијом која, у форми кратке приче, доводи у везу различите животиње, како дивље тако и питоме. Описујући животиње представља се читав миље карактерних особина, а те особине се уопштавају и воде стварању стереотипа. Карактеристика личности басне се најчешће и састоји од једне једине, посебно наглашене црте, која се уопштава и типизира, па тако поједине животиње постају носиоци увек истих особина. Тако је вук редовно опасан, лисица – лукава, зец – плашљив, цврчак – лењ, јагње – умиљато и наивно, а магарац – глуп. Дакле, као и остале облике усмене прозе, и басне одликује висок степен типизације јунака. Именовање учесника радње издваја само једну доминантну особину, која је у складу са опажањем односа у природи, али истовремено врло уверљиво приказује одређену карактеристику (глупост, мудрост, марљивост, охолост). Сасвим је уобичајено да одређена животиња буде носилац одређене особине, иако се типска црта животиње повезује и са околностима изложеног сукоба.

Стереотипи о животињама у Доситејевим баснама:

<i>вук</i>	на лицу му се види да му доброта не пристаје,
зле и опаке ћуди, лажов;
<i>лисица</i>	мудра, лукава;
<i>лав</i>	страшна звер, моћан, снагом и брзином надмашује друге
животиње, не боји се ни свих мишева на свету;
<i>зец</i>	плашљив, није доста што их људи лове и једу, пси терају,
орлови тамане, но и миш кад протрчи и лишће кад зашупти,
њих хвата страх и трепет;
<i>кокошке</i>	не говори се се узалуд да су без мозга;
<i>јаси</i>	кавгације;
<i>магарац</i>	глуп;
<i>жабе</i>	говоре све у глас, а ниједна не слуша, много говоре,
а ништа не раде;
<i>јајајаја</i>	по обичају крешти и говори све што зна, брбља и виче.

Поред животиња у баснама се појављују и биљке. Ту су: храст, ружа, купина, босиљак, љубичица, винова лоза. И биљке као и животиње такође симболизују неке особине које одсликавају заправо људске карактере. Свака прича о појединачној природи неког од актера басни на посредан начин говори о појединачној људској природи и о природи света уопште.

Ликови басни приказују се на тај начин што се говори о њиховим поступцима, о њиховим односима са другим ликовима, што се о њима приповеда нека прича. Ликови и прича су два кључна елемента свих приповедних структура, а карактеризација је, поред фабуларизације, један од основних поступака у изграђивању тих структура. Тако приказивање појединачних ликова указује на постојање нове сфере у Доситејевим баснама. Ради

се, свакако, о приповедачкој сфери, јер у Доситејевом делу осим наративне структуре, постоје и научно-популарне и беседничко-проповедничке структуре.

Основна теза нашег рада јесте етос који одређује природу и карактер басни нашег писца. Развој тог појма, како наводи Јован Деретић³, можемо пратити од етике преко реторике до литературе, од теоретисања шта је добро, а шта зло, до одсликавања појединих карактера и њихових понашања у различитим ситуацијама. Доситеј готово увек своја теоријска разматрања о етичким категоријама допуњава одговарајућим моралним типовима: поводом лукавости говори о лисици, поводом наивности о јагњету, а поводом разметљивости о лаву. Понекад су моралним карактеристикама додате и социјалне. Тако, на пример, у басни *Маџарац и коњ официрски* маџарац завиди официрском коњу јер га добро хране и служе и називају рођеним, а он се мучи и ни плеве у изобиљу нема.

Ликови-портрети у баснама разликују се по степену своје развијености. Неки су дати сажето и сасвим уопштено, други су развијени. Неки ликови могу се издвојити из контекста и чинити засебну целину, као самостални портрет-карактер.

Али без обзира на то колико су развијени и да ли се могу извадити из контекста, сви они показују исту развојну тенденцију, тенденцију коју бисмо могли одредити као кретање од појма ка слици, од апстрактног ка конкретном, од научног ка књижевном. Они су тесно повезани са појмом, њихова функција је да пруже карактеролошку илустрацију дефиниције појма, али у начину њиховог изграђивања преовлађују поступци који припадају литератури. (Деретић, 1974:101,102)

ДИЈАЛОГИЗАЦИЈА КАО ПОСТУПАК ЕТИЧКЕ КАРАКТЕРИЗАЦИЈЕ

У Доситејевим баснама не даје се само слика карактера (у том контексту помињали смо стереотипе) него слика ситуације у којој учествују два или више ликова. Описани су поступци и понашања тих ликова, дат је разговор који су они водили. Карактер тих ликова није посебно приказан, он проистиче из њихових поступака и речи. За разлику од самосталних карактера-портрета, овде се могу наћи и ликови који су само елементи веће целине. Они за-

³ Јован Деретић у *Поетици Доситеја Обрадовића* наводи да је Доситеј у свом научно-популарном делу *Совјетски здравео разум* дао расправу о пороцима. Деретић истиче да Доситеј ту развија схватање да све људске мане и пороци настају услед неразумне употребе основног људског нагона, самољубља, као што све људске врлине настају разумним коришћењем и усмеравањем тог истог нагона. Из корена самољубља произилазе три стабла: *славољубље*, *љубоимјеније* и *сластољубије*. Доситеј у поменутој расправи анализира те три страсти и то увек на исти начин: најпре се даје дефиниција страсти о којој је реч, а затим се описује понашање човека који подлеже тој страсти.

једно са другим елементима чине нову целину, приповедну структуру. Ликови су ту делатна лица, књижевни јунаци, њихов разговор се бележи и то је дијалог карактеристичан за драмске форме.

У басни *Лисица и јарац* причају јарац и лисица и у том разговору открива се лукавост лисице, а јарчева наивност и глупост: „Мој јарче, да ти имаш толико мозга колико браде, ти не би нипошто сишао у бунар пре него би добро знао како ћеш изаћи“ (Доситеј, 1961: 447) Басна *Пас, лав и лисица* готово је цела дата у дијалошкој форми и кроз тај дијалог откривају се типичне карактерне особине животиња које се помињу. Исти модел преовладава и у многим другим баснама, па и у басни *Јелен и јеленче*, где се открива блага природа јелена, а „кавгацијска“ паса.

Јелена је питало јеленче: „Бабо, како то бива, ти си много већи од пса, и гледај колики су ти рогови, пак зашто бежиш како чујеш пса да лане?“ „Пси су, синко, кавгације“ – отвешта стари – „а ја од природе на кавгу мрзим, пак се волим уклањати“. (Доситеј, 1961: 466)

У баснама се, дакле, може уочити пишчево повлачење у други план, пошто именује јунаке, назначи основни ток радње, па своју позицију препушта јунацима. Брзо смењивање реплика ефектније је од развијања монолога, који је такође присутан у баснама. Обе форме излагања учествују у обликовању приче и воде објективности поуке, односно наравоученија, у којима Доситеј даје своје морално учење. Са тим моралним учењем повезана је и његова карактерологија. Многе животиње у баснама јављају се као носиоци одређених особина које нису позитивне и поводом њих Доситеј даје често неопходна теоријска објашњења и савете и поуке читаоцима. Након поменуте басне *Јелен и јеленче* Доситеј наводи:

Срећан је човек таква сложенија који се ласно не расрди, и који може у време срдитости расуждавати. Ко мрзи на кавгу и уклања је се, избежава и избавља се многог зла и немира у животу. (Доситеј, 1961: 466)

И после басне *Ован и јелен* следи морално поученије:

Људи без потчињенија, без владјетеља и без крепких закона пре али после мораду пропасти, и што је горе, сами су себи курјаци. Гди хоће сваки да заповеда а да не слуша, ту ко је јачи он је и старији, а без добра воспитанија и без науке, који је најјачи тај је и најгори. Владјетељ без нужнога вјежества и мудрости низрињује у пропаст погибелји оне којима влада и себе с њима заједно. (Доситеј, 1961: 526)

Много је оваквих примера у Доситејевим баснама где он сам наглашава повезаност особина својих ликова са општим поставкама свог етичког учења. „Полазећи од њихових поступака, он се често упушта у моралистичка расуђивања или их користи као прилику, посредно или непосредно, да упути свог читаоца шта треба или не треба да чини у одређеним ситуацијама“ (Деретић, 1974:107).

Доситеј се, дакле, након онога што је претходно испричао о поступцима животиња, непосредно обраћа читаоцу и даје моралне поуке и коментаре и упутства за живот.

Ипак, не би било потпуно исправно свести басне на Доситејева учења о моралу. То је само један сегмент у овом приповедном штиву, које има наравоучителну функцију, али тиме природа ликова који се ту помињу није до краја истражена. Ликови јесу у функцији општих етичких идеја, некад су дати уопштено и типизирано, али многе басне показују да су ликови у њима шире развијени и да не делују сувопарно. Пре свега то се може запазити у баснама чија се радња одвија у реалистичном амбијенту. Наиме, Доситејев поступак у оцртавању карактера не састоји се у психолошкој анализи владајуће страсти већ у представљању животних околности у којима се та страст манифестује. Тако је карактер властољупца приказан на тај начин што је речено како се властољубац понаша и како реагује у разним животним ситуацијама. На пример, у басни *Лисица и мајмун* четвороножне животиње су за свог поглавара изабрале мајмуна јер је својим играњем, окретањем и скакањем све задивио. Против овакве одлуке и оваквог владара побунила се лисица и наместила замку за мајмуна:

Онда ућути, а како негде упазити парче меса у шкрипцу, доведе ту мајмуна и каже му да је она нашла то скровиште, но да га не сме узети будући да по закону то владјетељу принадежи. „Имаш право, мудра кисицо,“ – одговори, пак потрчи да га узме, и ухвати се у жељезо. (Доситеј, 1961:439)

Следи директна поука да тако бива са онима који нису паметни али воле власт јер „Памет требају а не окретање оном ко хоће многим да влада и управља“ (Доситеј, 1961: 440). Слична порука садржана је и у басни *Паун и чавка*, где је паун због своје лепоте пожелио да буде владар, али како се експлицитно наводи: „Најмудријега, најслободнијега и најјачега за владјетеља треба изабрати“. (Доситеј, 1961: 482)

У разне животне ситуације постављени су и други ликови-карактери и испољавање њиховог карактера приказано је у односу на те ситуације. Сви ти ликови служе углавном као негативни примери. Међутим, не треба превидети да сви ликови-карактери у датим ситуацијама не реагују увек на исти начин.

Доситеј с једне стране оцртава типичне карактере, а са друге стране тежи њиховом разобличавању, па ликове у баснама не можемо доживљавати као апстрактне примере овог или оног карактера. Дакле, нису зечеви увек плашљиви или бар нису једини који то јесу, није магарац увек глуп, а лав није увек моћан.

На пример, у басни *Зечеви и жабе* описано је како су зечеви хтели да се сви подаде у језеру јер им је досадило да живе у страху. Међутим, кад су јурнули према језеру, жабе се уплаше од топота и стану стрмоглаво скакати у језеро. Кад је то видео, један зец је повикао: „Стој! Што та лажа, – почне говорити – мал не учини с нама! Каже нам да смо само ми страшиви, и зато не-

достојни живота. Ево сад сви виђесте да има и од нас страшивијих створења. Која их се сила утопи од нас уплашени!“ (Доситеј, 1961: 502)

Ни страшни и моћни лав није увек такав. У басни *Лав и миш* моћног лава спасава мајушни миш, а лав се и сам томе чуди: „Чудне ствари што видим на свету. Ко би икада рекао да и миш лава од смрти може избавити.“ (Доситеј, 1961: 426)

Лисица, која је оличење мудрости, такође не испада увек паметна као у басни *Лисица и рога*, где је рода успела да је надмудри, а исти модел може се запазити и у басни *Лисица, ђеџао, кокошке и њси*, где лисица не успева да превари животиње већ мора и да бежи како би спасила своју главу, док у басни *Ђеџао, њас и лисица* чак и не успева да се спасе: „Скочи пас на њу (лисицу), шчепа је за гркљан, и учини конач пријатељству.“ (Доситеј, 1961: 468)

И магарцац није увек глуп и у басни *Коњ и магаре* коњ зажалио је што није послушао савет магарца: „Сад ови (коњ) позна, но без времена и ползе, да би за њега много боље било да је послушао магаре...“ (Доситеј, 1961:463)

Вук као оличење охолости, порока и злобе није увек представљен као супериорни тиранин. Самоуверен и сигуран у своју снагу постаје у баснама често и жртва свог плена. Снага се поништава страхом када се у обрт уведе пас или човек или ма који други противник од чије снаге вук зазире.

Према томе, како год нам се чинило да су неке димензије ликова у басни пренаглашене што води типизирању и стварању стереотипа, не можемо превидети чињеницу да исти ликови нису увек у знаку једне карактерне црте. У првом случају можемо говорити о карактеризацији у правом смислу речи, а у другом о настојању писца да карактеролошки моменат потисне у други план и прикаже да не постоје типични људи и типичне ситуације.

У Доситејевим баснама можемо паралелно пратити и типизирани и атипизирани ликови и ситуације што чини да се карактеризација може схватити као један од елемената Доситејевог приповедачког поступка.

ЗАКЉУЧАК

У Доситејевим баснама јунаци су у функцији одсликавања појединих карактера, а догађаји у којима учествују су у функцији поенте. Та поента је често дужа од приче-примера, премда се на њу позива и надовезује. Доситеј користи ову форму да би опширније представио различите етичке принципе, различите међуљудске односе и прокоментарисао одређене особине. Често конкретна радња, ликови и имена носе општа значења, те се у већој или мањој мери може говорити о апстраховању као поступку у осликавању карактера, што води стварању стереотипа. Ипак, ти стереотипи које можемо уочити Доситеј разобличава, па ликови у баснама не треба доживљавати као апстрактне примере овог или оног карактера.

ЛИТЕРАТУРА

Деретић 1974: Јован Деретић, *Поетика Доситеја Обрадовића*, „Вук Караџић“, Београд

Дотлић и Каменов 1996: Љубица Дотлић и Емил Каменов, *Књижевност у децем вртићу*, Змајеве дечје игре, Одсек за педагогију Филозофског факултета, Нови Сад

Јеротић 2002: Владета Јеротић, *Дарови наших рођака: психолошки описи из домаће књижевности 2*, Ars Libri, Београд

Константиновић 2002: Зоран Константиновић, *Интертекстуална компаративистика: компаративистички прилози проучавању српске књижевности*, Народна књига-Алфа, Београд

Латковић 1967: Видо Латковић, *Народна књижевност I*, Научна књига, Београд

Марјановић 2000: Воја Марјановић, *Књижевност за децу и младе*, Део I, Виша школа за образовање васпитача, Београд

Обрадовић 1961: Доситеј Обрадовић, *Сабрана дела I*, Просвета, Београд

Самарџија 2002: Снежана Самарџија (прир.), *Народне басне и приче о животињама: антологија*, Гутенбергова галаксија, Београд

Скерлић 1964: Јован Скерлић, *Писци и књије I*, Просвета, Београд

Урошевић 1980: Миливоје Урошевић, *Народна књижевност*, Културни центар, Горњи Милановац

Vesna Todorov

ETHICAL CHARACTERIZATION AND STEREOTYPES IN THE FABLES OF DOSITEY OBRADOVIC

Summary: In the work, on the example of Dositey's fables, the way of forming ethical characterization is demonstrated and it's shown what kinds of beast-characters exist. The stereotypes referring to some specific animals, are given explicitly and Dositey's fables are represented as the reading text in which you can draw a parallel with the typical and atypical characters and situations.